

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԷԳԵՅԱՆԻ ԱՌԱՓՆՅԱ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (XVII-XIX դդ.)

Ալբերտ Խառատյան

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր
Մարշալ Բաղրամյան 24/4 Երևան, Հայաստան
Էլ. հասցե՝ info@haygithimnadram.am
Հոդվածը ներկայացվել է 04.07.2019, գրախոսվել է 01.08.2019, ընդունվել է
տպագրության 15.08.2019

Զմյուռնիայի տերունի թեմն իր սկզբնավորումից ի վեր (XVII դ. 2-րդ տասնամյակ) ընդգրկում էր փոքրասիական տարածքների արևմտյան մասը՝ իր հայաբնակ քաղաքներով, ավաններով ու գյուղերով: Այդ թեմի մեջ մտնող բնակավայրերի ցանկը տրված է Սիմեոն կաթողիկոսի «Ջամբո» աշխատության մեջ և մեզ հասած կաթողիկոսական կոնդակներում: Կոնդակներում Զմյուռնիայից հետո, սակավ բացառություններով, հիշատակվում են Այդընը և Մանիսան, իսկ մյուս քաղաքներն ու այլ բնակավայրերը՝ անկանոն հերթականությամբ: Կարելի է միայն ասել, որ Զմյուռնիայի հայ բնակչության համեմատությամբ այդ ոչ մեծ համայնքները հիմնականում համարվել էին XVII-XVIII դդ.՝ Սյունիքից, Ղարաբաղից, Արարատյան հովտի և Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից շարունակական գաղթերի հետևանքով: Ժամանակային այս կտրվածքով բավականաչափ տվյալներ կան Այդընի, Մանիսայի, Էոդեմիշի, Քրքաղաչի, Գընըքի, Բերգամայի, Դենիզլիի, Նազիլիի և այլ համայնքների վերաբերյալ, որոնց կանդրադառնանք ստորև¹:

¹ Զմյուռնիայի և առհասարակ Էգեյանի առափնյա շրջանների գաղթօջախների պատմության վերհանման առաջին և հաջողված փորձը պետք է համարել Հ.Դիմաքսյանի «Շիթ մ'անունք ի Միջերկրական» (Կ. Պոլիս, 1878) աշխատությունը: Իր փաստառատ տվյալներով առանձնանում է Զմյուռնիայի «Արևելյան մամուլ» ամսագրի 1879 թ. հունվար-մարտ համարներում տպագրված՝ Մ. վարդ. Բարխուտարյանի «Վիճակագրութիւն» հմտալի ուսումնասիրությունը: Տևական ժամանակ անց դրան հաջորդած՝ Մխիթարյան հայր Հ. Քոսյանի «Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս» (Վիեննա, 1899) երկհատոր գիրքն ունի պատմագիտական լուրջ արժեք:

Այդըն (հին հունական անվանումը՝ Տրալիս, հետագայում հայտնի է Գյոզելիիսար անվամբ և դրա հնչյունափոխված ձևերով), դեռևս անտիկ դարաշրջանից հայտնի այս քաղաքը XIII դ. վերջերին բյուզանդացիներից անցել է սելջուկյան էմիր Այդընին՝ այդուհետև կոչվելով նրա անվամբ: 1425 թ. Այդընի էմիրությունը վերջնականապես անցել է Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության ներքո: Այդընի հայ բնակչության կամ գաղթականության պատմությունը, եթե դատելու լինենք մի հնագույն շիրմաքարի արձանագրությունից, վկայվում է XVI դարից², իսկ եթե նկատի ունենանք հենց գերեզմանատան առկայությունը, որտեղ գտնվել է այդ շիրմաքարը, էլ ավելի վաղ ժամանակներից: Մակար վարդ. (Քարխուտարյան) 1879 թ. նշում է, որ Այդընի հայերը գաղթել են Հայաստանի տարբեր շրջաններից, նրանց թվաքանակը «հետզհետե նուագելով՝ այժմ հազու 71 տուն կայ», ընդամենը՝ 277 մարդ³: Հ. Քոսյանը, հենվելով վերոհիշյալ արձանագրության վրա, կարծում է, որ «Հայք իբր 150 տարի առաջ գաղթած են յԱյտըն»⁴:

Փոքրասիական հայ համայնքների մեջ Այդընը մնում էր իբրև ճանաչված բնակավայրերից մեկը՝ թեկուզ և անցյալի շատ ավելի բազմամարդ բնակչության և երևելի պատմության շնորհիվ: Մի պահ այն կարող էր լինել նաև Զմյուռնիայի տերունի թեմի առաջնորդական կենտրոնը, ինչը տեսնում ենք 1635 թ. մի բժշկարանի հիշատակարանում՝ «կենդանի նահատակ» Տրդատ արքեպ. օրինակով, որը քահանա էր ձեռնադրել գրիչ Սարգսին՝ Այդընում⁵: Ավելին, Հ. Քոսյանը Այդընում հայտնաբերել և հրապարակել է երկու շիրմաքարեր, որոնցից մեկը Մաղաքիա եպ. Եփեսացուն է, շատ հավանական է, թեմի առաջնորդինը՝ վախճանված ՌՃ (1651) թվականին⁶:

Մեկ-երկու բացառություններով, շիրմաքարերը վերաբերում են XVIII դարին՝ մեծ մասամբ նշելով Սյունիքից եկածներին՝ շվանիձորցիներ, տաթևացիներ, սրաշենցիներ, շիկահողցիներ, կիրթաղեցիներ (կերթաղեցի) և այլն, Արարատյան դաշտից՝ կարբեցիներ: Հ. Քոսյանի մեջբերած գրեթե բոլոր դամբանագրերում հիշվում են Սյունիքի գյուղերը և հուշարկելով, որ Այդընում XVII դ. 2-րդ կեսին, ինչպես և XVIII դ. 2-րդ կեսին ապրել են Սյու-

² Քոսեան 1899, հ. Բ, 25:

³ Արևելեան մամուլ 1879, 437:

⁴ Քոսեան 1899, 25:

⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԷ դարի (1621-1640) 1978, 596:

⁶ Հ.Յ.Ք. (Քոսեան) 1906, 278:

նիքից գաղթած հայրերի որդիները: Կնշանակի՝ գաղթերը Սյունիքից դեպի Էգեյանի ափեր շարունակվել են երկու հարյուրամյակների ընթացքում՝ XVII և XVIII դդ.:

Օսմանյան տարածքներից գաղթած Այդընի հայերը (ի տարբերություն Արևելյան Հայաստանից գաղթածների), որ հիմնականում թրքախոս էին, XIX դ. 2-րդ կեսին, խմբված ազգային եկեղեցու և դպրոցի շուրջ, ակնհայտ շրջադարձ էին արել դեպի հայախոսությունը: Հ. Աճառյանը գրում է, որ «Փոքր Ասիոյ մէջ, Չմիւռնիոյ եւ Այտընի քովերը հին գաղթականութիւն մը կայ, որ մէկ-երկու դար առաջ Ղարաբաղէն հեռանալով՝ այս տեղերը հաստատուէր էին: Թէեւ յիշեալ գաղթականութեան մեծագոյն մասը տաճկախօս դարձած է, բայց երկու տեղ, այն է՝ Պուրտուր եւ Էօտէմիշ, դեռ իրենց մայրենի բարբառը անկորուստ կը պահեն»⁷:

Սակայն, կարծում ենք, որ բուն Այդընի հայերի մեծ մասը թրքախոս չէր կարող լինել և խոսքն այստեղ, թերևս, կարող էր վերաբերել այդ քաղաքի մերձակա գյուղական բնակավայրերին՝ երկուսուկես տասնյակի չափ գյուղերում⁸ բնակվող հայերին, որոնց համայնքների գոյացման մասին մենք տեղեկություններ չունենք: Համենայն դեպս, հենվելով Սյունիք-Էգեյանի առափնյա տարածքներ գաղթերի, ինչպես և Այդընի գերեզմանաքարերի մակագրությունների վրա, կարող ենք եզրակացնել հետևյալը. թուրքերեն կարող էին խոսել կամ Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններից եկած գաղթական հայերը, կամ հնաբնակ՝ մեզ հայտնի գաղթերից առաջ Այդընում ապրած հայերի սերունդները: Սյունիքից եկած հայությունը, որ անշուշտ, մեծամասնություն է կազմել Այդընի համայնքում, մինչդեռ, հաստատվելով Էգեյանի մերձափնյա բնակավայրերում, շուրջ երկդարյա շարունակական գաղթերի հետևանքով պահպանել էր իր հայախոսությունը՝ խոսելով մայրենի բարբառով:

Այդընի հայ գաղթականությունը զբաղվում էր առևտրով, գյուղատնտեսությամբ և արհեստներով՝ կապեր ու հարաբերություններ ունենալով Չմյուռնիայի նման խոշոր նավահանգստի հետ:

Մանիսա (Մազնեզիա), անտիկ աշխարհում համբավված քաղաքներից մեկը, գտնվում էր Մեանդր գետի ափին, Եփեսոսի շրջակայքում, որին

⁷ Աճառեան 1911, 66:

⁸ Հ. Քոսյանը թվարկում է Այդընի շրջակա 28 գյուղ, այդ թվում՝ Իմամ քյոյ, Գոճակյուր, Սերչեքոյ, Ումուրլու, Թեփեհիք, Չերքեզ քյոյ, Ըշըզլը և այլն (Քօսեան 1899, 7):

էլ վիճակված էր դառնալու հայկական գաղթավայրերից մեկը փոքրասիական տարածքներում: Մինչև XIV դ. սկզբները գտնվում էր բյուզանդական տիրապետության ներքո, 1313 թ. Մանիսան կից շրջաններով մտավ Սարուխանի բեյության կազմի մեջ, 1420-ական թթ. միացվել է Օսմանյան Թուրքիային: Մանիսան ևս տարածաշրջանի հնագույն հայ գաղթօջախներից է, որը ներգրավված էր ջենովական առևտրի ու հանքային արտադրության ոլորտում: Վ. Գորդլևսկին գրում է, որ սելջուկների ժամանակ հայերի ձեռքին պետք է կենտրոնացած լիներ մետաղամշակությունը և առհասարակ, տեղական արտադրությունը⁹:

XVII դ. Մանիսայի շրջանում ևս կազմավորվեց դերեբեյություն, ինչը հատուկ էր դարձել օսմանյան փոքրասիական տարածքներին: Մանիսան դարձավ Կարաօսմանօղլու գերդաստանի նստավայրը: XVI դ. և դրանից առաջ այստեղ գոյացել էր հայկական համայնք, որի մասին անգնահատելի տեղեկություններ է տալիս 1609-1611 թթ. ճանապարհորդության ընթացքում այստեղ կանգառած Սիմեոն Լեհացին. «Եւ կայր այս քաղաքս երկու եկեղեցի հայոց, փայտէ տան պես, մինն ի վերն լերան վրայ, եւ մինն ի դաշտն, կայր եպիսկոպոս մի անունն Յակոբ Ֆրնօզցի եւ երկու էրէց եւ մի քանի հարիւր տուն հայի»¹⁰:

Ակներևաբար, հայկական այս երկու թաղերը հիմնվել են տարբեր ժամանակներում, կարելի է կարծել՝ հայրենիքի տարբեր բնակավայրերից սկիզբ առած գաղթերի հետևանքով, հակառակ դեպքում գաղթականները կտեղավորվեին մեկ թաղում՝ առանց վերին և ներքևի (դաշտի) բաժանման: Մի քանի հարյուր տուն ասելով, բնականաբար, Սիմեոն Լեհացին նկատի ունի զույգ թաղերի հայ բնակչությանը՝ միասին վերցրած: 1853 թ. հրատարակված իր աշխատության մեջ Ղ. Ալիշանը նշում է այդ թիվը՝ 2500 մարդ, իրենց երկու՝ Ս. Սիոն և Ս. Լուսավորիչ եկեղեցիներով¹¹: Ավելի քիչ է ներկայացված Մանիսայի հայերի թիվը դրանից 20 տարի առաջ՝ 1833 թ. Բոստոնում տպագրված՝ ճանապարհորդ Է. Սմիթի գրքում՝ 400 տուն¹² (եթե նկատի առնենք միջին վիճակագրական թիվը՝ յուրաքանչյուր տունը՝ 5 մարդ): Մ. վարդ. Բարխուտարյանը 1879 թ. ամրագրում էր Մա-

⁹ Гордлевский 1960, 132-133.

¹⁰ Սիմեոն դպրի Լեհացոյ 1936, 37:

¹¹ Ալիշանեան 1853, 543:

¹² Armenians in the Ottoman Empire 1997, 195. Չի բացառվում, որ Է. Սմիթը նկատի ունեցած լինի միայն Վարի Մանիսայի հայերի թվաքանակը:

նիսայի հայկական երկու թաղերի տների և բնակիչների քանակն առանձին-առանձին. Վարի Մանիսայում՝ 390 տուն 1766 բնակչով և Վերին Մանիսան՝ 103 տուն 407 բնակչով¹³: Մ. Բարխուտարյանից քիչ առաջ՝ 1878 թ., Հ. Դիմաքսյանն ամբողջ Մանիսայում հաշվում է 650 տուն հայ¹⁴: Հ. Քոսյանը Վարի թաղի տների թիվը հաշվում է 500, բայց հետո կրկնում է Մ. Բարխուտարյանի նշած և միայն Վարի թաղի տներին վերաբերող՝ 390-ը. Վերին թաղի տների քանակը, ըստ Քոսյանի, հասնում էր 100-120-ի¹⁵: Հանրագումարի բերելով այս բոլոր տվյալները՝ կարող ենք ասել, որ XIX դ. Մանիսայում ապրել է շուրջ 2500-3000 հայ:

Մանիսան փոքրասիական արհեստագործության կենտրոններից մեկն էր, որի տարացեղ բնակչությունը ակտիվորեն մասնակցում էր գյուղատնտեսական և տնայնագործական ապրանքների շրջանառությանը: Մանիսայի հայերի մեջ ամենից շատ տարածված արհեստը մանուսայագործությունն (ջուլիակագործություն) էր:

Մանիսացի հայերը ունեին նաև այլ արհեստավորներ՝ դերձակներ, ժամագործներ, սափրիչներ, ատաղձագործներ, դարբիններ, կոշկակարներ, ոսկերիչներ և այլն: Տեղի արհեստավորների և առհասարակ համայնքի կյանքի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում Ջմյունիայի առաջնորդ Փիլիպոսի գրառումները իր նվիրակական այցերի վերաբերյալ: 1816 թ. նոյեմբերին նա այցելել է Վարի թաղ՝ նշելով, որ այն ունի 9 ծուխ՝ համապատասխան թվով քահանաներով: Նրանցից ավագ քահ. Տեր-Հարությունի ծխում հիմնականում առևտրականներ էին (մահտեսի պատվանունով), կային նաև արհեստավորներ¹⁶: Առևտրական հայերը ներգրավված էին գյուղատնտեսական ապրանքների և հումքի (բամբակ, ցորեն, պտուղներ) առևտրի ոլորտում, որտեղ եկամտաբեր էր հատկապես բամբակի առևտուրը: Այստեղ ևս զբաղվում էին այգեգործությամբ, աճեց-

¹³ Վիճակագրություն 1879, 440: Շատ բանով ենք պարտական Մ. Բարխուտարյանին, նրա կազմած՝ Ջմյունիայի թեմի հայ բնակչության վիճակագրական ցանկի համար, բայց հարկ է նշել, որ այն լրիվ չէ. ցանկից դուրս են մնացել Թիրա, Մենեմեն, Ալաշեհիր, Այասլուք (Եփեսոս), Թուրգուֆ, Ստանքոյ, Բողըռում բնակավայրերի համայնքները:

¹⁴ Դիմաքսեան 1878, 353:

¹⁵ Տե՛ս Քոսեան 1899, 118, 129, 131:

¹⁶ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, 12-13:

նում էին խաղող, թուզ և այլ պտուղներ, որոնք հանվում էին շուկա, սակայն եկամտի հիմնական աղբյուրը մնում էր արհեստագործությունը:

Մանիսայի հայերը և նրանց ազգային կյանքը սերտ առնչություններ ունեին զմյուռնահայ իրականության հետ, նրանց հոգևոր ու տնտեսական կացությունը փաստորեն ուղղորդվում էր Զմյուռնիայի առաջնորդարանի և մեծահարուստների կողմից: XVIII դ. վերջերին և XIX դ. առաջին կեսին այստեղ զգալի դերակատարություն ունեին զմյուռնացի Ապրոյանները, Էքիզյանները և Կոստանոյանները:

Թանգիմաթի ժամանակներից Մանիսայի հայերի մեջ ևս վերելք ապրեց ազգայնության ոգին, ուշադրության կենտրոնում հայտնվեցին վարժարանները, ստեղծվեցին արհեստավորական, կրթական-բարեսիրական և տիկնանց ընկերություններ, առավել ամրացան կապերը Զմյուռնիայի առաջնորդարանի և ազգային մյուս հաստատությունների հետ:

Էռդեմիշ, փոքրասիական հնագույն գաղթավայրերից մեկն է. իր շրջակա բնակավայրերով (Բիրգի, Թիրե, Այասլուք, Եփեսոս, որտեղ XVII դ. և հնարավոր է՝ դրանից էլ առաջ կային հայկական համայնքներ) և Զմյուռնիային կից այլ քաղաքներով հանդերձ, ապրել է տարածաշրջանի ողջ պատմական ճակատագիրը: Մակար վարդ. Բարխուտարյանը Էռդեմիշի հայ համայնքի պատմությունը սկսում է XVI դարից՝ արձանագրելով նաև նրանց տեղաշարժը գաղթելուց հետո. «Հայք 300 տարի առաջ գաղթած են ի Պերկի, որ Էռտեմիշէն մեկուկես ժամ հեռի գիւղ մ'է եւ անկից Էռտեմիշ իջած հաստատուած են¹⁷» - գրում է նա:

Հ. Քոսյանը նոր մանրամասն է հավելում. 300 տարի առաջ թողնելով իրենց հայրենիքը՝ հայերը գաղթել են Պերկի, որը և թողել են «գրեթե 150 տարի առաջ»¹⁸, ուրեմն, մոտ XVIII դ. երկրորդ կեսին, անցնելով Էռդեմիշ:

Հ. Քոսյանի վկայակոչած՝ Պերկիի հին դամբանագրերը, սակայն, հիմք են տալիս ասելու, որ հայերն այնտեղ են եղել ավելի վաղ, քան XIX դ. երկրորդ կեսին: Նկատենք, որ դամբանագրերից ամենահինը թվագրված է 1651-ով, վերջինը՝ 1737-ով, և այստեղ հարկ է աչքի առաջ ունենալ այն պարզ ճշմարտությունը, որ այդ 1651-ը ոչ թե գերեզմանատունը հիմնելու, այլ ընդամենը հայտնաբերված շիրմաքարերից հնագույնի թվականն է: Կարող էին լինել և ավելի հները, որ մեզ մնում են անհայտ:

¹⁷ Վիճակագրություն 1879, 439:

¹⁸ Քոսեան 1899, 68:

Պերկիի հին գերեզմանատան պահպանված վերջին շիրմաքարը կրում է ՌՃՁՁ (1737) թվականը, իսկ Էդեմիշի ամենահին շիրմաքարերը՝ 1741 թվականը¹⁹: Դրանից պետք է մակաբերել, որ սյունեցիները Պերկիից Էդեմիշ են տեղափոխվել 1737-1741 թթ. միջև: Այնուհետև, եթե Պերկիի հին գերեզմանատան XVII դ. շիրմաքարերը հիշատակում են միայն հանգուցյալների անունները և գյուղերը՝ **շաշկետեցի Պողոս, կալերցի Աբգար, Գրիգոր կալերցի**²⁰ և այլն, ապա Էդեմիշի՝ ուշ շրջանի շիրմաքարերը, սկսած 1741 թ. մինչև 1780-ական թթ.՝ նաև հանգուցյալների հայրանունները և նրանց գյուղը՝ **շաշկետեցի Պողոսի որդի Կապրիել, գեղջեն քուզիրթթցի** (իմա՝ Քուզերթթցի) **Ավանի որդի Հակոբ, ղափանցի մահտեսի Եղիայի դուստր Թաման, մարզերեցի** (մազրեցի) **Ղազարի դուստր Բրայիոն** և այլն²¹:

Ի լրումն վերոհիշյալի, ավելացնենք, որ 1817 թ. առաջնորդ Փիլիպոսը գրանցել է Էդեմիշի նվիրատուների անուններ՝ առանց հայրերի և նրանց գյուղերի հիշատակման, միայն իրենց հայրենի գյուղի նշումով՝ **շաշկետեցի Սիմոն, մանլեցի Մարտիրոս**²² և այլն, որ ցույց է տալիս նրանց՝ հայրենիքում ապրած լինելու և նոր գաղթական լինելու իրողությունը:

Ղ. Ալիշանը, որքանով մեզ հայտնի է, առաջինն է նշում Էդեմիշի հայերի թվաքանակը՝ 700 մարդ²³: Մ. Բարխուսարյանը 1879 թ. Էդեմիշի համայնքում հաշվում էր 177 տուն՝ ընդամենը 933 մարդ (տղամարդ, կին, երիտասարդ, պատանի, օրիորդ, երկսեռ երեխաներ առանձին հաշվարկով), որ քսան տարի անց նույնությամբ կրկնում է Հ. Քոսյանը՝ ըստ երևույթին, ձեռքի տակ նոր տվյալներ չունենալով²⁴: Այս դեպքում, կարելի է ասել, որ XIX դ. ընթացքում Էդեմիշի հայերի մոտավոր թվաքանակը չի գերազանցել 1000-ը:

Էդեմիշի համայնքում տարածված զբաղմունք էին մետաքսագործությունը և երկրագործությունը: Կային նաև տնտեսության վերոհիշյալ ճյուղերի արտադրանքը շուկա հասցնող վաճառականներ: Հետաքրքիր է,

¹⁹ Քոսեան 1899, 69, 86:

²⁰ Քոսեան 1899, 69-70:

²¹ Քոսեան 1899, 86-93:

²² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, 41:

²³ Ալիշանեան 1853, 54:

²⁴ Վիճակագրութիւն 1879, 439: Քոսեան 1899, 177: Սրան նախորդող էջերից մեկում Հ. Քոսյանը, սակայն, հայերի տների մեկ այլ թիվ է նշում՝ 210 տուն (Քոսեան 1899, 68):

որ այստեղ ապրում էին նաև հայ բոշաներ, որոնք, կարելի է կարծել, գաղթել էին հայերի հետ միասին՝ Սյունիքից:

Քրքաղաչ, այս բնակավայրը գտնվում է Ջմյունհայից հյուսիսարևելք, շուրջ 145 կմ հեռավորությամբ: Մանիսայից և Էոդեմիշից հետո Քրքաղաչը Ջմյունհայի թեմում երրորդն է՝ հայ համայնքների թվաքանակով: Ըստ Մ. Բարխուտարյանի՝ 156 տուն, բնակիչների թիվը 811, իսկ Հ. Դիմաքյանի տվյալներով՝ 140 տուն՝ 450 բնակչով (երկուսն էլ՝ 1870-ականի 2-րդ կեսի կտրվածքով)²⁵, իսկ 1850-ականի հաշվարկով, ըստ Ալիշանի՝ համայնքը կազմում էր 700 մարդ²⁶:

Քրքաղաչի հայ համայնքը գոյացել է կամ XVII դ., և կամ դրանից էլ վաղ մի ժամանակաշրջանում, իսկ XVIII դ. առաջին կեսին ընդունել է նոր գաղթականների:

Վերապահությամբ պետք է մոտենալ Հ. Դիմաքյանի կարծիքին, որի համաձայն, Քրքաղաչի «կանայք եւ մանկտիք հայերէն կը խօսին զմիտնացոց եղանակաւ եւ նմանութեամբ», իսկ տղամարդիկ ընդհանրապես խոսում էին թուրքերեն, թեև ոմանք հայերեն գիտեին²⁷: Բայց այսպիսի տարօրինակ բազմաբարբառայնություն չի կարող լինել, որ լեզվի գործածության հիմքում ընկած լինի սեռատարիքային գործոնը: Դրան բավական մոտ կարծիք է հայտնում Հ. Քոսյանը, ըստ որի, ծերերը Քրքաղաչում տաճկախոս են, իսկ նոր սերունդը՝ հայախոս²⁸: Բայց գաղթականներով շարունակ համալրվող Քրքաղաչի համայնքը չէր կարող հանկարծակի թուրքախոս դառնալ: Հ. Աճառյանը, մինչդեռ, Ջմյունհայի բարբառով խոսող փոքրասիական բնակավայրերի մեջ մտցնում է նաև Քրքաղաչը, որի հանրության լեզվում զգալի էր ղարաբաղյան խոսվածքների շերտը²⁹:

Քրքաղաչի հայ բնակչությունը զբաղվում էր արհեստներով ու հողագործությամբ: Կային կոշկակարներ, դերձակներ, սափրիչներ, ոսկերիչներ, երկաթագործներ և այլն: Իրենց պատրաստած արտադրանքի մի մասը նրանք վաճառում էին Ջմյունհայի անհամեմատ ընդարձակ առևտրական հրապարակում: Գյուղատնտեսական արդյունքներից էին հացահատիկը,

²⁵ Վիճակագրություն 1879, 440: Դիմաքսեան 1878, 123: Այս հեղինակը նշում է նաև քաղաքի ընդհանուր բնակչության թիվը՝ 14.530 մարդ (Դիմաքսեան 1878, 123):

²⁶ Ալիշանեան 1853, 144:

²⁷ Դիմաքսեան 1878, 127:

²⁸ Քոսեան 1899, 149:

²⁹ Աճառյան 1911, 239:

քնջութը, բամբակը, ձիթապտուղը. վերջինիս ավանդական հիմքի վրա XIX դ. վերջին գործում էր զմյուռնացի Գ. Դավիթյանի շոգեշարժ սարքավորումներով հագեցած ձիթահան գործարանը³⁰:

Քրքաղաչի տնտեսության մեջ բավական գործուն դեր ունեին առևտրականները: Նրանց ձեռքով Ջմյունիա, Գնըք, Բերգամա և փոքրասիական այլ քաղաքներ էին արտահանվում տեղական գյուղատնտեսական արդյունքները՝ ներմուծելով, հիմնականում Ջմյունիայից՝ շալ, բրդեղեն, սուրճ, շաքար, օճառ և այլն: XIX դ. սկզբներին Քրքաղաչում հայտնի էր վաճառական Կ. Եղիվարդյանը, որի հաշվեմատյանը (1816-1821) պահվում է Երևանի Մատենադարանում: Այս վաճառականի ամերիկաբնակ հետևորդներից մեկը գրում է, որ 1745 թ. կողմերը գաղթելով Եղվարդից՝ իր նախնիները «Իզմիրի գետեզերքի հողերու վրայ գլխի յազմա (գլխաշոր-Ա.Խ.) տպելու և ներկելու գործարան մը հիմնած էին, որ մինչև 1810 թուականին շարունակուեցաւ»³¹:

Խոսքը, կարծում ենք, վերաբերում է ոչ թե Ջմյունիային, այլ հենց Քրքաղաչին կամ դրան մոտ շրջաններից մեկին, քանի որ բուն Ջմյունիայում 1790-ականին սկսեց գործել չթագործների (պասսաճիների) արհեստանոցը, որի տերերի մեջ Եղիվարդյաններ չեն եղել:

Գնըք (Ղնըխ), գտնվում է Բերգամայի մերձակայքում: Ղ. Ալիշանը հիշատակում է Քըլըք կամ Կընըխ ձևերով³²: Հ. Դիմաքսյանը գաղթօջախի հնությունը հաշվում է 180-200 տարի³³, այսինքն՝ շուրջ XVII դ. երկրորդ կեսից: Սակայն կա մեզ հասած ավելի վաղ շրջանի մի հիշատակարան՝ գրված Ստեփանոս երեցի ձեռքով, որն հայտնում է. «Չվերջին նորոգումն Սբ Աւետարանիս... եղև երկրիս Ղնխոյ ի վիճակիս Սբ Աթոռոյս Սիսայ կաթողիկոս տեառն տէր Սիմէոնի ի թուականութիւն Հայոցս ՌՁՁ (1637)... Քանզի էաք մեք յերկրէն Արարատեան ի Հայոց մեծաց, ի հաւ[ա]տէն Սբ Գրիգորի և ի թեմէն լուսակառուց Սբ Էջմիածնայ ի գեաւղէն Թալին կոչեցեալ»³⁴:

Կարելի է կարծել, որ Գնըքում հայ բնակչություն գոյություն է ունեցել շատ ավելի վաղ: Մ. Բարխուտարյանը գրում է, որ «Գնըքի հայերն մայրե-

³⁰ Քօսեան 1899, 150:

³¹ ՄՄ, ձեռ. 1027/2:

³² Ալիշանեան 1853, 547:

³³ Դիմաքսեան 1878, 139:

³⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԷ դարի, 704:

նի լեզուն բոլորովին մոռցած են և տաճկերէն կը խօսին»³⁵: Բայց Արևելյան Հայաստանից եկած հայերը տաճկախոս չէին, այդպիսիք կարող էին լինել սելջուկների, ապա օսմանյան թուրքերի տիրապետության տակ գտնված հայերը: Մինչդեռ հետազոտողները միաբերան նշում են, որ հայերը Գնըք են եկել Արևելյան Հայաստանից XVII-XVIII դդ. ընթացքում: Մնում է մակաբերել, որ Գնըքի տաճկախոս հայերը եկել էին կամ Օսմանյան Թուրքիայից և կամ էլ տաճկախոս դարձած՝ տեղի հին հայկական համայնքի վերապրուկներն էին:

Գնըքի հայ բնակչության թվաքանակի մասին տվյալները մասամբ տարբեր են Հ. Դիմաքսյանի և Մակար վարդ. հրապարակումներում (1870-ական թթ. կտրվածքով). առաջինը նշում է 117 տուն՝ 252 անձով (ընդհանուր ազգաբնակչությունը՝ թուրքեր, հույներ և այլն, 1167 տուն, 3004 մարդ), իսկ Մակար վարդ.՝ 105 տուն, 466 անձ³⁶: Ըստ Ղ. Ալիշանի, Գնըքի հայերի թիվը կազմում է 420 մարդ³⁷:

Գնըքի հայ բնակչությունը գլխավորապես զբաղվում էր արհեստներով ու հողագործությամբ: Տեղական բնակչությանը սպասարկում էին տարբեր արհեստավորներ՝ դերձակներ, կոշկակարներ, ոսկերիչներ, սափրիչներ, երկաթագործներ և այլք: Առևտրական ոչ մեծաթիվ խավը Ջմյունիայի և Պալքեսերի շուկաներ էր արտահանում տեղական գյուղատնտեսական արդյունքները՝ բամբակ, ափիոն, բուրդ, ցորեն, պտուղներ և ներմուծում կենցաղային սպառման առարկաներ՝ կոշիկ, թեյ, սուրճ և այլն:

Բերգամա (Բերգամոն), գտնվում է Գնըքից արևմուտք: Նշանավոր է իր պատմական անցյալով:

Բերգամայի հայ գաղթօջախը հնագույներից մեկն է փոքրասիական թերակղզու արևմուտքում, որտեղ այն գոյություն ուներ, ինչպես կտեսնենք ստորև, դեռևս VII դարում, արաբական արշավանքների հետևանքով Բյուզանդական կայսրություն անցած հայերի տեղաշարժերից հետո: Հայ ազնվականությունն այստեղ, նկատում է Հ. Գելցերը, «իր բախտը յունական պատերազմի ծառայութանց մէջ կը շինէ, ինչպէս Բեռնի եւ Ֆրայբուրգի ազնուականները՝ գաղղիական բանակներու մէջ: Այս կերպ բազ-

³⁵ Վիճակագրութիւն 1879 440:

³⁶ Դիմաքսեան 1878, 135: Վիճակագրութիւն 1879, 440:

³⁷ Ալիշանեան 1853, 547:

մաթիվ ընտանիքներ յունական գետնի վրայ հաստատուեցան»³⁸: Սրանցից էր սերում բյուզանդական գահին տիրած հայազգի Փիլիպիկոս-Վարդանը (VIII դ.)³⁹:

Խնդրին քաջաձանոթ Հ. Բարթիկյանը գրում է, որ բյուզանդական Պերգամոն քաղաքում հայ համայնքն առաջացել էր, հավանաբար VII դ., քանի որ այն արդեն կար VIII դ. սկզբին: Նա առավել որոշակիություն է մտցնում հիմնահարցի մեջ՝ նկատելով, որ Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական թերակղզու ափերին «տարբեր ժամանակներում կազմավորվել էին հայկական համայնքներ, որոնցից ամենահինը, հավանաբար, Պերգամոնի համայնքն էր»⁴⁰:

Հայտնի չէ Բերգամայի հայերի հետագա ճակատագիրը, թեև այս առումով վավերագրերի կամ այլ վկայությունների առկայությունը չի բացառվում: Կարելի է կարծել, սակայն, որ այդ համայնքին դժվարին ժամանակներ էին սպասվում, եթե այն հարատևած լիներ Բյուզանդական կայսրության հետագա գոյության, սելջուկների ու մոնղոլների տիրապետության ու ռազմական բախումների ժամանակաշրջաններում:

XVII դ. առաջին տասնամյակներին, ինչպես և Զմյուռնիայի ամբողջ մերձակայքում, Բերգամայում ևս իրեն զգացնել տվեց հայերի գաղթականական նոր հոսքը: Հ. Դիմաքսյանը գրում է, որ այստեղ հայ համայնքն ունի 230-250 տարվա պատմություն⁴¹, որպես սկիզբ համարելով, հավանաբար, 1620-1640-ական թվականները: Բերգամայում ափ առած մարդիկ սերում էին Արևելյան Հայաստանից՝ Սյունիքից, Նախիջևանից և այլն: Արևելյան Հայաստանից գաղթը շարունակվեց նաև XVIII դ. առաջին տասնամյակներին: 1711 թ. այստեղ ձեռագրեր էր ընդօրինակում կարբեցի երեց Վարդան գրիչը⁴²: Կարբեցիներն, ի դեպ, հետագայում ևս անցել են էգեյանի կողմերը՝ առ հարկին պահպանելով իրենց ավանդական կապերը տեղի հայ համայնքների հետ: Այս առումով հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Մեսրոպ Թադիադյանը. «Վերջին անգամ Կարբույ, - գրում է նա,

³⁸ Գելցեր 1907, 226-227:

³⁹ Գելցեր 1907, 226-227:

⁴⁰ Բարթիկյան 2006, 73:

⁴¹ Դիմաքսեան 1878, 150-151:

⁴² ՄՄ, ձեռ. 2129, էջ 29/ա, 51/ա:

-եղել յաուրս Նադրայ արքայի պարսից, յորոց ի բնակչաց կէսք գնացին ի Չմիւռնիա, իսկ կէսքն եկին ի յԵրեւան⁴³»:

Կ. վարդ. Շահնազարյանը ևս առանձնացնում էր գաղթի հաջորդ նշանակալի հոսքը՝ XVIII դ. առաջին կեսի թուրք-պարսկական բախումների և Նադիր շահի բռնությունների պատճառով, և ի թիվս այլ գաղթավայրերի՝ հիշատակելով նաև Բերգաման⁴⁴:

Ղ. Ալիշանը 1853 թ. Բերգամայի հայերի թիվը հաշվում է 60 տուն՝ հույների և թուրքերի դրացիությամբ: Շուրջ քառորդ դար անց այդ թիվը ավելի նվազ է ցույց տալիս Հ. Դիմաքսյանը՝ 42 տուն, 92 անձ⁴⁵: 1879 թ., ըստ Մակար վարդ. տվյալների, Բերգամայում կար 50 տուն հայ՝ 300 բնակիչներով⁴⁶, գործում էր Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Մի մաշտոցի նվիրատվության հիշատակարանում ասվում է, որ Քրքաղաչի Սարգիս քահանայի որդի պարոն Կյուրեղն այդ ձեռագիրը «տուաւ Բերկամայ սուրբ Աստուածածնայ անուամբ կառուցեալ Սուրբ եկեղեցոյ... թուին ՌՄԻՉ (1777) դեկտեմբեր ամսոյ Դ-ին, Ղասապէն Քրքաղաճ»⁴⁷:

Բերգամայի հայ համայնքն ընդգրկված էր տեղական գյուղատնտեսական արդյունքների արտահանման ոլորտում: Զմյուռնիայի, Թիրեի, Դենիզլիի և շրջակայքի այլ բնակավայրերի հետ տնտեսական շփումների պայմաններում Բերգաման XVII-XIX դդ. արտահանում էր բամբակ՝ միանալով երկրի ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին ապրանքաշրջանառությանը:

Հայերը զբաղվում էին նաև արհեստներով: Այստեղ նրանց հետ կողք կողքի ապրում էին բոշաները, որոնք մաղագործներ և անասնապահներ էին: Հ. Դիմաքսյանը գրում է, որ նրանք կրոնասեր էին, խոսում էին թուրքերեն⁴⁸:

Դենիզլի, գտնվում է Զմյուռնիայից հարավ-արևելք, պատմական Լավոդիկեի մերձակայքում, որտեղ գործում էր Սարգիս եպիսկոպոսը, որը՝ իբրև հայ բնակչության հոգևոր ներկայացուցիչ, այս աստիճանակարգով մասնակցել է 1179 թ. Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովին՝ Սիրիայի և Միջա-

⁴³ Թաղիադյան 1975, 122:

⁴⁴ Ստ. Օրբելեան 1859 (գրքի Առաջաբանը), 30:

⁴⁵ Դիմաքսեան 1878, 147:

⁴⁶ Վիճակագրություն 1879, 440:

⁴⁷ Արշալոյս 1908, մայիսի 5:

⁴⁸ Դիմաքսեան 1878, 151:

գետքի եպիսկոպոսների շարքում⁴⁹: Հ. Քոսյանը ևս գրում է, որ Դենիզլին Ջմյունիա-Տիներ երկաթուղու մի հանգույցն է այն երթուղու վրա, որն անցնում է «հնումն նշանաւոր Լաւոդիկէի աւերակաց քովէն»⁵⁰:

Դենիզլիում և շրջակա գյուղերում ևս հայեր են բնակվել, հավանաբար դեռևս XII դ. և դրանից էլ առաջ: Հ. Բարթիկյանը այս ժամանակաշրջանի կտրվածքով առանձնացնում է փոքրասիական թերակղզու ափերին գտնվող բյուզանդական Թրակեսիոն բանակաթեմը, որի տարածքում էին Լյուդիան, Փիլադելփիան, Պերգամոնը, Լավոդիկիան, Սարդիսը և այլն⁵¹: Սելջուկների ժամանակ Դենիզլին ուներ առևտրաքաղաքական կարևոր նշանակություն, որ հատկապես երևում է Բյուզանդիայի և սելջուկների փոխհարաբերությունների ոլորտում:

Դենիզլիի հայերի գաղթականության մասին առայժմ կցկտուր աղբյուրներ են հայտնի: Բացի վերոհիշյալից, այստեղ նրանց ներկայության հետքերից մեկը կարելի է համարել XIX դ. սկզբներին այանի կարգավիճակը պահպանած հայազգի մի անձնավորության առկայությունը⁵²: Եթե նկատի առնենք, որ այանները հին բեյությունների ժառանգական իրավունքները պահպանած վերնախավի բեկորներն էին ընդհուպ մինչև XIX դ. Օսմանյան Թուրքիայում, ապա չի բացառվում հայ այանի այսպիսի զարմանալի հարատևումը Դենիզլիում: Հ. Քոսյանը Դենիզլիի հայերին համարում է Պարսկաստանից գաղթածներ՝ ականհայտորեն նկատի առնելով XVII-XVIII դդ. Սյունիքից և Արարատյան դաշտից գաղթած հայերին: Այստեղ նույնպես հայ բնակչությունն ապրում էր առանձին թաղում, սրա ներքին բաժանմամբ՝ Վերի և Վարի թաղերում՝ ունենալով դրանց միջև կառուցված եկեղեցի: Իրենց հին թաղը նրանք լքել են XVIII դ. վերջերին, հավանաբար, այստեղ բռնկված հրդեհի պատճառով, որի մասին հիշվում է 1831 թ. կառուցված եկեղեցու արձանագրության մեջ⁵³:

Դենիզլիում և շրջակայքում հայերն ապրում էին հույների, թուրքերի և հրեաների հարևանությամբ: Մակար վարդ. նրանց հաշվում է 82 տուն՝ 389 անձով, Հ. Քոսյանը՝ նույնչափ, գրեթե 400 անձով⁵⁴: Մոտավորապես

⁴⁹ Օրմանեան 2001, 1718:

⁵⁰ Քոսեան 1899, 56:

⁵¹ Բարթիկյան 2006, 77, 148:

⁵² Гордлевский 1960, 261.

⁵³ Քոսեան 1899, 59:

⁵⁴ Վիճակագրութիւն 1879, 440: Քոսեան 1899, 59, 66-67:

նույն տվյալներն են, ուստի կամ Հ. Քոսյանն է օգտվել Մակար վարդ. տվյալներից, կամ էլ նրանք երկուսն էլ օգտվել են առաջնորդարանի տվյալներից, որովհետև Հ. Քոսյանն իր թվերն ամրագրել է վարդապետից քսան տարի անց՝ 1899 թ.:

Հայ բնակչությունը Դենիզլիում ներգրավված էր արհեստների և առևտրի ոլորտներում: Առևտրականներն իրացնում էին տեղական հումքը, հատկապես բամբակ: XIX դ. Դենիզլիի և Ալաշեհիրի կտավի ու բատիստի գործվածքների արտադրությունը, որ հայտնի էր դեռևս Անատոլիայի բեյությունների ժամանակներից, մի հայտնի չափով պարտական էր տեղական հումքն իրացնող առևտրականությանը: Գյուլատնտեսությամբ զբաղվող հայերը XIX դ. վերջերին ցրված էին քաղաքի մերձակա գյուղերում:

Մինչև XIX դ. երկրորդ կեսը հինգշաբթի և կիրակի օրերին Դենիզլիում պարբերաբար գործում էին տոնավաճառները:

Նազիլի, Էգեյանի հնագույն բնակավայրերից մեկը՝ Այդընի հյուսիսարևելյան մերձակայքում, որի պատմական վկայություններն էին հնագույն քաղաքակրթություններից մնացած շինությունների ավերակները: Մակար վարդ. Նազիլիի գաղթականությանը տալիս է չորս հարյուր տարվա վաղեմություն՝ փաստորեն այն համարելով XV դ. տեղաշարժերի հետևանք, թեև ոչ նա, և ոչ էլ Հ. Քոսյանը որևէ փաստարկ կամ հիմնավորող տվյալ չեն բերում գաղթօջախի սկզբնավորման իրենց ենթադրությունն ամրապնդելու համար⁵⁵:

Մակար վարդ. Նազիլիում հաշվում է 53 տուն՝ 279 անձով, իսկ Հ. Քոսյանը՝ 53 կամ 60 տուն՝ 274 անձով (սեռատարիքային դասակարգմամբ), իսկ այդ թվաքանակը ավելի նվազ է ցույց տալիս Ղ. Ալիշանը՝ 130 մարդ⁵⁶: Կ. Պոլսի «Մանզումեի էֆքյար» թերթի տվյալներով Նազիլիի ամբողջ բնակչությունը կազմում էին 3141 տղամարդ, 2972 կին՝ մահմեդականների բացարձակ մեծամասնությամբ՝ 3870 մարդ, հույներ՝ 1498, հայ՝ 336⁵⁷: Հ. Քոսյանի վերարտադրած դամբանագրերից ամենահինը վերաբերում է 1698 թ., ուստի առնվազն այդ դարից սկսած՝ կարելի է խոսել Սյունիքից եկածների գաղթականության մասին: Դամբանագրերը ցուցա-

⁵⁵ Վիճակագրություն 1879, 436: Հ. Քոսյանը Նազիլիի գաղթականությանը նախ տալիս է 250 տարվա, իսկ այնուհետև Մակար վարդ. հետևելով՝ 400 տարվա (իմա XV դ. երկրորդ կես) հնություն (տե՛ս Քոսեան 1899, 50, 56):

⁵⁶ Վիճակագրություն 1879, 436: Քոսեան 1899, 50, 56: Ալիշանեան 1893, 547:

⁵⁷ Մանզումեի էֆքեար 1901, մայիսի 4/17:

դրում են ոչ միայն Սյունիքի տեղանունները (Մանլև, Ափքես, Գումարք, Ղափան և այլն), այլև մղում են այն եզրակացության, որ Արևելյան Հայաստանից գաղթերը շարունակվել են երկու հարյուրամյակներում՝ XVII և XVIII դդ.: Նագիլիի շիրմաքարերը վկայում են նաև, որ համայնքի մաս են կազմել կեսարացի, թոքատեցի և Աֆիոն-կարահիսարցի հայերը:

Նագիլիի հայերը XIX դ. վերջին բնակվում էին քաղաքի հյուսիսարևելյան կողմում, ոչ թե համախումբ՝ մեկ թաղում, այլ ցաքուցրիվ, իրարից հեռու տներով: Համայնքը թուրքախոս էր, վերջին՝ Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին նորոգվել էր 1843 թ.: Սոցիալական շերտերը նույնն էին, ինչ մյուս հայկական համայնքներում՝ արհեստավորներ, հողագործներ, առևտրականներ, հոգևորականություն: Կային նաև Արևելյան Հայաստանից եկած մաղագործ բոշաներ: Աճեցնում էին բամբակ, ձիթապտուղ, բանջարանոցային բերքեր:

Կասաբա (Գիրմաստ), ճանաչված էր իբրև հին բնակավայր (թուրք.՝ kasaba-բնակավայր): Ջնյուռնիային ամենամոտ քաղաքներից մեկը՝ դրա հյուսիսային կողմում: Ղ. Ալիշանը XIX դարակեսին հայերի թիվն արձանագրում էր 400 շնչով, ըստ Հ. Դիմաքսյանի՝ 370 շունչ, մահմեդականներինը՝ 1120, հույներինը՝ 290⁵⁸: Մակար վարդ.՝ գրեթե նույն ժամանակաշրջանին (1870-ականի երկրորդ կես) վերաբերող տվյալները տարբեր են՝ 105 տուն, 486 մարդ: Հ. Քոսյանը ևս դարավերջին հաշվում է 100 տուն՝ 486 անձով⁵⁹: Հ. Դիմաքսյանը նկատում է, որ հայերը բնակվում են առանձին թաղում, ինչպես հույներն ու թուրքերը, այսինքն, ըստ կրոնաէթնիկական հատկանշի: Կասաբայի համայնքի հնությունը նա հաշվում է մինչև 300 տարի՝ նկատի ունենալով XVI դ. երկրորդ կեսը⁶⁰: Կասաբայի եկեղեցու վերաբերյալ շատ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում անգլիացի ճանապարհորդ Ֆ. Արլնդեյլը՝ Լոնդոնում 1834 թ. տպագրած իր գրքում: Կասաբայում հայերը, գրում է նա, «կարծեմ այստեղ են հաստատվել մոտավորապես 1690 թ. և դրանից քիչ ժամանակ անց էր, որ նրանք եկեղեցի կառուցելու ֆերման ձեռք բերեցին»⁶¹:

⁵⁸ Ալիշանեան 1893, 547: Դիմաքսեան 1878, 77:

⁵⁹ Վիճակագրություն 1879, 440:

⁶⁰ Դիմաքսեան 1878, 82:

⁶¹ Armenians in the Ottoman Empire 1997, 232.

Տեղի հայ բնակչությունը հիմնականում գաղթել էր Արևելյան Հայաստանից՝ Սյունիքից, սակայն դժվարանում ենք ասել՝ այդ համայնքը 1620-ականին էր հիմնվել, թե համարել էր հինը: Համայնքում տարածված էին դերձակությունը, ոսկերչությունը, երկաթագործությունը և հացագործությունը:

Հարուստ զմյուռնահայերը նյութական հովանավորություն էին ցուցաբերում Կասաբայի և, առհասարակ, Էգեյանի շրջանի հայ համայնքներին:

Աքիսար (Թիրա, Թիրադիր, Թիյաթիրա), Թիրա տեղանվամբ բազմիցս հիշվում է XVIII-XIX դդ. կաթողիկոսական կոնդակներում՝ միջակա տեղ զբաղեցնելով Զմյուռնիայի թեմական բնակավայրերի թվարկման շարքում: Հայտնի չէ, թե հայերը երբ են հաստատվել այս բնակավայրում, թեև որոշակի է՝ դեռևս XVII դ. առաջ: Այդ դարի սկզբներին հիշվում է Սիմեոն Լեհացու ուղեգրության մեջ. Զմյուռնիայից նա անցնում է Թիրա՝ նշելով, որ այստեղ կար տասը տուն հայ, բայց «էրեց չկար»⁶²: Դրանից կարելի է ենթադրել, որ այս փոքրիկ գաղթօջախը կամ դեռևս չի կայացել, և կամ էլ այնտեղ կանգառել են պատահականորեն այնտեղ հայտնված գաղթական խմբերի պատահիկները, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ 1610-ական թթ. սկզբներից (երբ Թիրայում էր Սիմեոն Լեհացին), դեպի այս տարածաշրջան էր ձգվում գաղթական հայերի հոսքը Արևելյան Հայաստանից: XIX դ. հայերի տների թիվն այստեղ հասնում էր 50-ի (բնակավայրի 5-հազարանոց բնակչության մեջ), գործում էին Ս. Աստվածածին եկեղեցին և դպրոցը⁶³: XVIII դ. պարսկաթուրքական պատերազմների և հատկապես Նադիր շահի օրոք Սյունիքից և Արարատյան դաշտից ծայր առած գաղթականության մի մասը ապաստանեց Աքիսարում: 1746 թ. այստեղ ափ առան Նախիջևանից գաղթած կաթոլիկ հայերը՝ թվով 700 մարդ⁶⁴: 1879 թ. Մակար վարդ. այստեղ արձանագրել է 84 տուն հայ՝ 339 բնակիչներով⁶⁵:

Սելջուկների, ապա օսմանյան տիրապետության ժամանակներից ի վեր Աքիսարից արտահանվել են բամբակ և բամբակյա գործվածքներ, այգեգործական բազմազան բերքեր, ձիթապտուղ և այլն, որի շնորհիվ, ինչպես և Զմյուռնիային կից լինելու հանգամանքով բնակավայրը ընդ-

⁶² Սիմեոն դարի Լեհացույ Ուղեգրութիւն 1936, 38:

⁶³ Ալիշանեան 1853, 547:

⁶⁴ Ալիշան 1893, 407:

⁶⁵ Վիճակագրութիւն 1879, 440:

գրկված էր ներքին և արտաքին առևտրի մեջ: Հայ համայնքը ապրում էր հողագործությամբ, արհեստներով ու առևտրով: Հայտնի էին Աքիսարի հայ երկաթագործները, թամբագործներն ու դերձակները, իսկ բնակիչների մի մասն էլ հումքը կամ պատրաստի արտադրանքը էգեյանի շրջաններ էր տեղափոխում իր սայլերով և այլ փոխադրամիջոցներով⁶⁶:

Աքիսարում նույնպես հայ բնակչության հետ խառնված էին հայ բոշաները, որոնք, լինելով հայ եկեղեցու հետևորդներ, ի տարբերություն մահմեդականացած բոշաների, XX դ. սկզբներին գրեթե տարրալուծվել էին հայ համայնքի մեջ. «Գրոզ Աղաճի, Ագիսարի եւ Ուշագի հայ բնակչութեան մէկ կարեւոր տոկոսը հայ բոշա ծագում ունի, թէեւ... այժմու սերունդներէն շատերը ի զուր կը ջանան ծածկել նախապապերուն ցեղը», - գրում է լավատեղյակ հեղինակը⁶⁷:

Այդընի վիլայեթում հայ բոշաները նշանակալի թիվ չէին կազմում. նրանց թիվը չէր անցնում 50-60 վրանից⁶⁸:

Աքիսարի հայ բնակչությունը եկեղեցու և դպրոցի շնորհիվ կարողացավ պահպանել իր հայախոսությունը, մանավանդ Զմյուռնիայի նշանավոր «Սյունյաց ընկերության» ջանքերով բացված վարժարանի շնորհիվ⁶⁹: Բայց նախքան ընկերության խնամատարությունը, 1845 թ. Աքիսարում գործում էր վարժարան՝ 34 աշակերտով (նաև իտալերենի դասավանդմամբ)⁷⁰: Բավական էր, սակայն, որ Աքիսարի համայնքը XX դ. սկզբներին և թերևս, դրանից էլ առաջ աչքաթող աներ վարժարանն ու նրա կարևորությունը ազգային հաստատությունների շարքում, որպեսզի թուրքախոսությունը տարածվի. «Վարժարանը ձգուած ըլլալով անխնամ, ան չէ կրցած իր դրօշմը դնել հասարակութեան վրայ», - գրում էր զմյուռնահայ թերթերից մեկի տագնապահար աշխատակիցը⁷¹:

Կուշադա (Սկալա նովա, իտալ.՝ Նոր նավահանգիստ), հնագույն քաղաք՝ Զմյուռնիայից հարավ-արևմուտք, Եփեսոսի ծովածոցում: Քաղաքի

⁶⁶ Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, 59-61:

⁶⁷ Հայրենիք 1931, 138:

⁶⁸ Հայրենիք 1931, 138:

⁶⁹ Ընկերությունն օգնել է նաև Քրքաղաչի, Կասաբայի և Այդընի վարժարաններին՝ ապահովելով ուսուցիչներով, իսկ աշակերտներին՝ նպաստներով (տե՛ս Բիւզանդիոն, 1905, օգոստոսի 4/17):

⁷⁰ Տե՛ս Արշալոյս Արարատեան, 1845, հոկտեմբերի 5, նոյեմբերի:

⁷¹ Յոլակ, 1912, հոկտեմբերի 12:

կենսագրությունը ծայր է առնում հունահռոմեական դարաշրջաններից, բյուզանդացիների, սելջուկների, ջենուկացիների ու բեյությունների առևտրական փոխհարաբերություններում եղել է առևտրական բանուկ ճանապարհների հանգուցակետ՝ վաճառաշահ նավահանգիստ, որն իր դերակատարությունը կարողացել է պահպանել նաև օսմանյան թուրքերի տիրապետության օրոք:

Հայ բնակչության կամ գաղթականության հաստատման սկիզբը Մակար վարդ. համարում է XVI դ. առաջին կեսը՝ նշելով, որ «250 տարի յառաջ գաղթած են Հայք այս քաղաքն»⁷²: Թուրնըֆորի այցի ժամանակ (XVII դ. երկրորդ կես) Կուշադան բնակեցված էր մահմեդականներով (1000 տուն), հույներով (600 տուն), հայերով (60 տուն) և հրեաներով (10 տուն). քաղաքը ամրացված նավահանգիստ էր⁷³: Եթե Ղ. Ալիշանը 1850-ականին հայերի թիվն այստեղ հաշվում էր 20 տուն, ապա Մակար վարդ. շուրջ երեք տասնամյակ անց հաշվում էր 29 տուն՝ 120 անձով⁷⁴: Հ. Քոսյանն այստեղ բավական հակասական է. լիովին կրկնում է Մակար վարդ., թեև դրանից առաջ այլ թվեր է արձանագրում՝ «Ասկէ քսան տարի յառաջ (իմա՝ 1870-ականի վերջերին-Ա.Խ.), երեսուն տուն կը հաշուէին, սակայն այս օրս հազիւ 12 տուն մնացած են»⁷⁵: Դրանից շուրջ տասը տարի անց Կուշադայում հայերի տների թիվն էլ ավելի էր նվազել՝ 10 տուն⁷⁶, որ վկայում է XX դ. սկզբին այդ գաղթօջախի խամրելու մասին:

Հ. Քոսյանի մեջբերած դամբանագրերը (XVIII-XIX դդ.) վկայում են այստեղ ապրած սյունեցիների, խարբերոցիների, երևանցիների, արաբկիրցիների և այլոց երբեմնի ներկայության մասին. XVII դարից մնացած մի քանի տապանաքարերի մակագրությունները⁷⁷, այնուամենայնիվ, հուշում են, որ նշանակալի է եղել սյունեցիների գաղթականությունը: Ավելի հին գերեզմանաքարեր չեն պահպանվել, համենայն դեպս՝ XVI դ. այստեղ գոյացած հայ համայնքի պատմությունը ապացուցելու չափ: Եվ այդ հասկանալի է՝ հին գերեզմանատները, որպես կանոն, Էգեյանի առափնյակի գաղթօջախներում լքվում էին շուրջ երկու կամ երկուսուկես հարյուրամյա-

⁷² Վիճակագրութիւն 1879, 438:

⁷³ Tournafort J.-P. 1982, 328.

⁷⁴ Ալիշանեան 1893, 543: Վիճակագրութիւն 1879, 440:

⁷⁵ Քօսեան 1899, 115 և 112:

⁷⁶ Դաշինք 1910, ապրիլի 5:

⁷⁷ Քօսեան 1899, 113-114:

կը չբոլորած՝ կամ թաղերի տեղերը փոխվելու, կամ էլ բնակավայրերի սոցիալական պայմանների փոփոխությունների բերումով: Հին շիրմաքարերի հայտնությունը նոր գերեզմանատներում ուներ զուտ պատահական բնույթ:

Կուշադայի եկեղեցուն վերաբերող ամենահին տվյալը, որ մեզ հաջողվեց գտնել, վերաբերում է 1781 թ., շատ ավելի ուշ շրջանի, քան հայերի՝ այստեղ հաստատվելը: Այդ թվականի մի վավերագրում այրի Մերիեմը հայտնում է, որ «Ղուշատայում եղեալ մեր միւլք տունն վեց հարիւր ղուրուշ ծախեցինք վասն եկեղեցի շինելոյ Ղուշատայ բնակեալ ժողովրդոց»⁷⁸:

Կառուցվել է արդյոք համայնքի հավաքած միջոցներով այդ եկեղեցին՝ հայտնի չէ, բայց XIX դ. առաջին կեսին Քուշադայում գործում էր Ս. Հովհաննես եկեղեցին, ինչը հիշատակում է Ղ. Ալիշանը, իսկ Մակար վարդ. այն հիշում է Ս. Ասրվաձաժին անվամբ⁷⁹:

Կուշադայի ոչ մեծ համայնքը XIX դ. երկրորդ կեսին սկսել է նվազել՝ կապված Ջմյունիայի առևտրաարհեստավորական միջավայր տեղափոխվելու նպատակահարմարության հետ: Նշանակություն ունեցավ Ջմյունիա-Այդըն երկաթուղու գործարկումը: Մինչ այդ, 1860-ական թթ., Այդընի քարավանային ճանապարհները կենտրոնանում էին այդ նավահանգստում, որտեղից արտահանվում էին վիլայեթի գյուղատնտեսական արտադրանքը և բնական հարստությունները: Երկաթուղին անշքացրեց այս առևտրի ավանդական վերջնակետը՝ այդ արտադրանքը (ցորեն, գարի, բամբակ, բուրդ, ձիթապտուղ, հանքային արդյունքներ և այլն) շատ ավելի կարողունակ նավահանգիստ-շուկա՝ Ջմյունիա տեղափոխելով: Իր նախկին տնտեսական հմայքը պետք է կորցնեի Սկալա նովա հին նավահանգիստը՝ առևտրական ուղիների այդ կտրուկ փոփոխությունների հետևանքով: Այդ միաժամանակ, կասկածի տակ էր դնելու Կուշադայի համայնքի գոյատևման հեռանկարները՝ XX դ. սկզբներին:

Մենեմեն, հունական հին բնակավայրերից էր (Թեմնոս), այն կրել է տարածաշրջանին հատուկ՝ անվերջ երկրաշարժերի հարվածները՝ քանիցս ավերվելուց և վերաշինվելուց հետո: Քաղաքը վերանվանվել է դարձյալ ըստ հունարենի՝ Մենոմենոս (Հերմոս գետի անվանումներից մեկը)⁸⁰:

⁷⁸ Կավվաձագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր 1941, 151:

⁷⁹ Տե՛ս Ալիշան 1893, 543: Վիճակագրութիւն 1879, 438:

⁸⁰ Արշալոյս 1908, հունվարի 16:

Մենեմենի հայությունը հռչակված էր Ս. Սարգիս հոյակապ եկեղեցիով, որը կառուցվել էր Մեղքիսեթ կաթողիկոսի ժամանակ, կարելի է կարծել, 1620-ական թթ. փոքր-ինչ ավելի ուշ, քան Արմաշի վանքը: Դատելով եկեղեցու վեհությունից, Մենեմենում խմբված է եղել բավական սովոր գաղթականություն՝ իբրև XVII դ. առաջին քառորդի տեղաշարժերի արդյունք, երբ փոքրասիական տարածքները ողողվել էին հայ գաղթականության ալիքներով: Մենեմենում մի ժամանակ կային «քահանաներու երամ, ստուար ժողովրդեան դաս, իշխաններ, աղաներ, կալուածատերեր», - գրում էր զմյուռնահայ թերթը⁸¹:

1850-ական թթ. Մենեմենում մնացել էր ընդամենը 35 տուն հայ⁸², ըստ երևույթին տեղի տալով տնտեսական դժվարություններին: XVIII-XIX դդ. տեղական բամբակի տնայնագործական, այնուհետև գործարանային արտադրության մեջ ընդգրկված էր նաև հայ համայնքը՝ գերազանցապես սպասարկելով բնակչության հասարակ խավերին:

Սյոքե, բնակավայր Ջմյուռնիայից հարավ, որտեղ, ըստ Մակար վարդ., 1879 թ. կար փոքրաթիվ հայ համայնք, 19 տուն՝ 75 անձով: Վերջինս նաև հավանական է համարում, որ հայերն այստեղ ապրում են 200 տարի ի վեր, այսինքն՝ XVII դ. երկրորդ կեսից և պահել են իրենց լեզուն և սովորությունները⁸³: Հ. Քոսյանն այստեղ հաշվում է 25 տուն՝ 150 անձով⁸⁴: Այս հեղինակի նշած դամբանագրերում կան ղափանցի, խոյեցի, ակնեցի, կարահիսարցի, կեսարացի հայեր, որոնք թվաքանակով շատ ավելի քիչ են եղել, քան Արևելյան Հայաստանից գաղթածները և նրանց սերունդները:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ իրենց ամբողջության մեջ Էգեյանի առափնյակի գաղթօջախներում, եթե համադրելու լինենք մեզ մատչելի վիճակագրական տվյալները, XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին ապրում էր ավելի քան 8 հազար մարդ, մոտավորապես այնքան, որքան կազմում էր բուն Ջմյուռնիայի հայերի թիվը:

Էգեյանի առափնյա շրջանների ամբողջ հայ բնակչությունը գոյատևեց մինչև տարածաշրջանի քրիստոնյա համայնքների վախճանը՝ 1922 թ.:

⁸¹ Դաշինք 1911, փետրվարի 18:

⁸² Ալիշան 1893, 547:

⁸³ Վիճակագրություն 1879, 440 և 437-438:

⁸⁴ Քոսեան 1899, 104: Իր աշխատության հավելվածում, սակայն, Հ. Քոսյանն այլ թվեր է նշում. 15 տուն՝ 70 անձով (էջ 110):

Եզրակացություններ

Էգեյանի առափնյա գաղթօջախները, որոնց պատմությունը սկիզբ է առնում դեռևս VIII դ. առաջ, հիմնականում համալրվեցին XVII-XVIII դդ.՝ Սյունիքից, Ղարաբաղից, Արարատյան հովտի և Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից շարունակվող գաղթերի հետևանքով: Կարելի է կարծել, որ Սյունիքից եկած հայությունը, որ մեծամասնություն էր կազմում ասպնջական տարածաշրջանում, հենց այս գաղթերի հետևանքով չէր կարող պահպանված չլինել իր հայախոսությունը: Անկախ այս հարցի շուրջ այլ մոտեցում ունեցող հեղինակների կարծիքներից, առավել հավանական է թվում այն, որ գաղթօջախներում (XVII-XVIII դդ. կտրվածքով) թուրքախոս կարող էին լինել միայն կամ հին գաղթօջախների (Այդընում, Մանիսայում, Բերգամայում, Մենեմենում, Քրքաղաչում և այլն) բեկորները կամ էլ Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայերի մի մասը:

Գաղթօջախների համեմատաբար սակավաթիվ բնակչությամբ համայնքները ազգային-հասարակական ու եկեղեցական սերտ կապեր ունեին իրենց էջմիածնական թեմի կենտրոն Ջմյունիայի հետ: Այդ կապերն առավել սերտ դարձան XVII դ. երկրորդ տասնամյակից, երբ Ջմյունիան ճանաչվեց իբրև էջմիածնական թեմ: Դրա շնորհիվ Էգեյանի գաղթօջախները ապրում էին ազգային լիարժեք կյանքով՝ իրենց սոցիալական տարբեր շերտերով (արհեստավորություն, երկրագործներ, առևտրականություն, եկեղեցականություն), ազգային-կրթական հիմնարկներով և այլն:

Առկա գրավոր սովալներից ելնելով կարելի է եզրակացնել, որ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին Էգեյանի գաղթօջախներում ապրում էր ավելի քան 8000 մարդ, մոտավորապես այնքան, որքան Ջմյունիայի հայ համայնքում:

Գրականություն

Ալիշան Ղ. 1853, Քաղաքական աշխարհագրություն, Վենետիկ, հրատ. նշված չէ, 801 էջ:

Ալիշան Ղ. 1893, Սիսական, Վենետիկ, հրատ. նշված չէ, 562 էջ:

Աճառեան Հ. 1911, Հայ բարբառագիտություն, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ը, Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, հրատ. նշված չէ, 305 էջ:

Արշալոյս 1908, Իզմիր, մայիսի 5, հունվարի 16:

Արշալոյս Արարատեան 1845, Ջմյունիա, նոյեմբերի 5:

- Բարթիկյան Հ. 2006, Հայ-բյուզանդական հարաբերություններ, հ. III, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 316 էջ:
- Բիզանդիոն 1905, Կ. Պոլիս, օգոստոսի 4/17:
- Գեյցեր Հ. 1907, Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն եւ պերգամացին գահին վրայ, Հանդէս ամսօրեայ, թիւ 8, Վիեննա, էջ 225-228:
- Դաշինք 1910, Ջմիւռնիա, ապրիլի 5:
- Դիմաքսեան Հ. 1878, Շիրձ մ'անունք ի Միջերկրականէ, Կ. Պոլիս, 358 էջ:
- Թաղիադյան Մ. 1975, Ուղեգրություններ, հոդվածներ, նամակներ, վավերագրեր, Երևան, հրատ. նշված չէ, 618 էջ:
- Կալվաճագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր 1941, կազմ. Արրահամյան Ե., Երևան, 189 էջ:
- Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԷ դարի (1621-1640) 1978, կազմ. Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 941 էջ:
- Հայրենիք ամսագիր, թիւ 6, Բոստոն, 1931, էջ 132-141:
- Հ.Յ.Ք. (Քօսեան Յ.) 1906, Ակնարկ մը հնուօթեան քեկորներու, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, թիւ 9, էջ 278:
- Մանգումեի էֆքյար 1901, Կ. Պոլիս, մայիսի 4/17:
- Մաշտոցյան Մատենադարան (ՄՄ), Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 29, վավ. 160, էջ 12-13, 41, 49-50:
- Սիմէոն դարի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն 1936, Վիեննա, 493 էջ:
- Ստեփաննոս Օրբէլեան Պատմութիւն նահանգին Սիսական 1859, ներածականը՝ Կ. վարդ. Շահնազարյանի, Փարիզ, հ. Ա, 346 էջ:
- Վիճակագրութիւն 1879, Արեւելեան մամուլ, թիւ 3, Ջմիւռնիա, էջ 435-440:
- Քօսեան Յ. 1899, Հայք ի Ջմիւռնիա եւ ի շրջակայս 1899, հ. Բ, Վիեննա, 166 էջ:
- Օրմանեան Մ. 2001, Ազգապատում, հ. Ա, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1870 էջ:
- Гордлевский В.А. 1960, Государство сельджукидов в Малой Азии, Соч., т. I, Москва, изд. АН СССР, 551 с.
- Armenians in the Ottoman Empire 1997, Ghazazian V. (edit.), Waltham-Massachusetts, Mayreni Publishing, 836 p.
- Tournefort J.-P. 1982, Voyage d'un botaniste, II, Paris, Francois Maspero, 330 p.

ԷԳԵՅԱՆԻ ԱՌԱՓՆՅԱ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (XVII-XIX դդ.)

Ալբերտ Խառատյան

Էգեյանի առափնյա հայկական գաղթօջախների գոյացումը ձգվում է մինչև XII դ., շատ հնարավոր է՝ ավելի հին ժամանակներ: Պերգամոնի (Բերգամա), Դենիզլիի, Այդընի, Ջմյունիայի, Մանիսայի, Էդեմիշի, Քրքադաշի, Քուշադայի, Գնըքի, Նազիլիի և կից շրջանների հայկական գաղթօջախները ապրել են տարածաշրջանի ողջ պատմական ճակատագիրը՝ բյուզանդական ժամանակներից մինչև սելջուկներ և մոնղոլներ, փոքրասիական բեյություններից մինչև օսմանյան կայսրություն: Նշված գաղթօջախները կենսագործունեության նոր ազդակներ ստացան XVII-XVIII դդ.՝ հայերի վերսկսված գաղթերի հետևանքով (հատկապես Սյունիքից, Ղարաբաղից և Արևելյան Հայաստանի այլ բնակավայրերից), երբ այս գաղթօջախների շարքում առաջատար տեղ գրավեց Ջմյունիայի հայ համայնքը (XVII դ. առաջին քառորդից) իր տնտեսական, կրոնական ու մտավոր նշանակությամբ: Էգեյանի գաղթօջախներն ընդգրկված էին գյուղատնտեսության, արհեստագործության, ներքին ու միջազգային առևտրի ոլորտում՝ իրենց լուման ներդնելով ազգային եկեղեցու ամրապնդման և մշակույթի հարստացման ասպարեզում:

Նշված բոլոր գաղթօջախները կործանվեցին Ջմյունիայի աղետի օրերին (1922, սեպտեմբեր)՝ քեմալական Թուրքիայի շարունակած ցեղասպան գործունեության հետևանքով:

Բանալի բառեր՝ Էգեյանի առափնյա տարածքներ, Ջմյունիայի հայկական թեմ, հայ բոշաներ, արհեստավորներ, շիրմաքարեր, թեմական առաջնորդ, գաղթականներ Սյունիքից:

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКИХ КОЛОНИЙ ЭГЕЙСКОГО ПОБЕРЕЖЬЯ (XVII-XIX вв.)

Альберт Харатян

Образование армянских колоний на побережье Эгейского моря восходит к раннему средневековью. Армянские колонии в Бергама, Денизли, Айдыне, Смирне, Манисе, Эйдемише, Кркагачи, Кушада, Гынки, Назили и близлежащих районах имели общую историческую судьбу, начиная со времен Византийской империи до сельджуков и монголов, с малоазийских бейств до Османской империи. Новый импульс к развитию названные колонии получили в XVII-XVIII вв. в результате всплеска миграции армян (особенно из Сюника, Карабаха и иных населенных пунктов Восточной Армении). В ряду этих колоний ведущую роль в экономическом, религиозном и интеллектуальном плане стала играть армянская колония Смирны (с первой четверти XVII в.). Население армянских колоний Эгейского побережья было активно задействовано в сфере сельского хозяйства, ремесел, внутренней и внешней торговли, внося достойный вклад в дело укрепления национальной церкви и обогащения культуры.

Рассматриваемые колонии пришли в упадок в результате геноцидальных действий (сентябрь 1922 г.) в Смирне, инициированных кемалистской Турцией.

Ключевые слова – прибрежные районы Эгейского моря, Армянская епархия Смирны, армянские цыгане, ремесленники, надгробья, глава епархии, мигранты из Сюника.

FROM THE HISTORY OF THE ARMENIAN COLONIES OF THE AEGEAN COAST (17-19TH CENTURIES)

Albert Kharatyan

The formation of Armenian colonies on the Aegean seashore dates back to the early Middle Ages. Starting from the era of the Byzantine Empire up to the Seljuk and Mongol domination reaching the period of Asia Minor Amira

government, the Armenian colonies in Bergam, Denisli, Smyrna, Manis, Eide-mish, Krkagachi, Kushad, Gynki, Nazili and neighboring regions suffered the same historical fate. In the 17th-18th centuries the flow of Armenian emigrants (especially from Karabakh, Syunik and other settlements of Eastern Armenia) into the given colonies contributed greatly to the pace of development. In terms of economic, religious, intellectual significance the Armenian colony of Smyrna (since the first quarter of the 17th century) stood out among the afore-mentioned colonies, playing a crucial role. The population of Armenian colonies of the Aegean seashore was actively involved in such spheres as agriculture, crafts, home and foreign trade, making a significant contribution to the consolidation of the national church and enrichment of the culture.

The colonies under study fell into decay because of the genocidal policy perpetrated by Kemalist Turkey in the September of 1922, in Smyrna.

Key words – coastal regions of the Aegean Sea, Armenian diocese of Smyrna, Armenian gypsies, craftsmen, epitaphs, the head of the diocese, emigrants from Syunik.